

प्रकरण दुसरे

जल आणि जलसमस्या : एक दृष्टिक्षेप

प्रकरण 2

जल आणि जल समस्या : एक दृष्टिक्षेप

प्रस्तावना :-

अन्न, वस्त्र, निवारा या मानवाच्या तीन प्रमुख गरजा आहेत. या तीन गरजांशिवाय इतरही काही गरजा आहेत. यामध्ये प्रामुख्याने शिक्षण, स्वच्छता, आरोग्य, स्वयंविकास, महिला सबलीकरण इ. चा समावेश होतो. या गरजांशिवाय आणखी एक गरज मनुष्याला सतत म्हणजे त्याच्या दैनंदिन जीवनात आवश्यक मानली जाते. ती म्हणजे 'जल' अर्थात पाणी. पाणी म्हणजे जीवन. संपूर्ण सजीव सृष्टीचा प्राण म्हणजे पाणी होय. जीवन आणि पाणी यांचे अतूट असे नाते संबंध आपणांस पहावयस मिळतात. या प्रकरणामध्ये जगातील एकूण पाणीसाठा, भारतातील व महाराष्ट्रातील जलसंपदा व जलसमस्या, पिण्याच्या पाण्यातील शासनाचा सहभाग व विविध योजना आणि त्यांच्या अपयशाची कारणे यांचा आढावा घेण्याचा प्रयत्न केला जाणार आहे.

1. पाण्याचे स्रोत :-

21 व्या शतकात मनुष्याने विज्ञान -तंत्रज्ञानाच्या सहाय्याने चंद्र, मंगळ या ग्रहांवर आपले पाय रोवण्याचे प्रयत्न केलेले आहेत. तेथे संशोधनास सुरुवातही केलेली आहे. मात्र हे संशोधन करण्यापूर्वी या ग्रहांवर प्रथम जीवसृष्टी जगण्यास तेथे पाणी उपलब्ध आहे का? हे पाहिलेले आहे. यावरून असे दिसून येते की पाणी हे मनुष्य वा सजीवांस अत्यंत आवश्यक अशी गोष्ट आहे. शुद्ध पाणी हे हैड्रोजन व ऑक्सिजन या मुलद्रव्यांच्या संयोगातून बनलेले आहे. पृथ्वीच्या पृष्ठभागापैकी 71 टक्के भाग पाण्याने व्यापलेला आहे. एकूण पाण्यापैकी 98 टक्के पाणी महासागर, हिमकोष तसेच हिमनदया यामध्ये आहे. महासागरातील पाणी क्षारयुक्त खारट असल्याने तसेच हिमकोष व हिमनदयातील पाणी बर्फ रूपात असल्याने ते मानवाच्या वापरासाठी उपयोगात येऊ शकत नाही. म्हणजेच उर्वरित 1 ते 2 टक्के पाणी मानवी जीवनाला आपल्या दैनंदिन जीवनाकरीता वापरता येते.⁽¹⁾

वृष्टी हा पाण्याचा एकमेव प्राथमिक स्रोत आहे. तर विहीर, तलाव, सरोवरे, नदी जलाशय, झरे हे सारे पाण्याचे द्वितीय स्रोत आहेत. या स्रोताकडून पाणी उपलब्ध होते. सामान्यतः पाण्याच्या स्रोताचे तीन प्रकार पाडले जातात.

तक्ता 2.1 पाण्याचे स्रोत प्रकार

भूपृष्ठावरील	भूजल	आकाश पाणी
1. नदी- नाले	1.साध्या विहिरी	1. छतावरील जलसाठा
2. झरे	2. विंधन विहिरी	2. हवेतील आर्द्रता
3. सरोवरे	3. डोंगर खडक	
4. तळे		
5. धरणे		

संदर्भ : तांत्रिक मार्गदर्शिका जलस्वराज्य प्रकल्प – पाणी पुरवठा व स्वच्छता विभाग- महाराष्ट्र शासन, पृ. क्र. 2

2. जगातील एकूण पाणीसाठा :-

पृथ्वीवरील पाण्याच्या एकूण साठ्यांपैकी प्रत्येक 10,000 मिली लीटर

पाण्यापैकी फक्त 35 मिली लिटर पाणी उपलब्ध आहे. जगातील 5.8 अब्ज नागरीकांपैकी 1.

2 अब्ज नागरिक पाणी टंचाईचा सामना करीत आहेत. तेंव्हा जगातील एकूण पाणीसाठा

किती प्रमाणात आहे हे पृथ्वीवरील सारणीवरून दिसून येते.

तक्ता 2.2 जगातील एकूण पाणी साठा

क्र.	पाण्याचा स्रोत	उपलब्ध परिमाण घ. मैल	%
1.	समुद्र	317,073,000	97.25
2.	बर्फ	7,000,000	2.14
3.	जमीनीतील पाणी	2,000,000	0.61
4.	तलाव	30,000	0.009
5.	अंतर्गत समुद्र	25,000	0.008
6.	मातीतील आर्द्रता	16,000	0.005
7.	वातावरण	2,500	0.001
8.	नदया	300	0.001
	एकूण :	326,000,000	100%

(घन मैल – 1 मैल × 1 मैल × 1 मैल)

संदर्भ : तांत्रिक मार्गदर्शिका जलस्वराज्य प्रकल्प – पाणी पुरवठा व स्वच्छता विभाग- महाराष्ट्र शासन, पृ. क्र. 1

4. भारतातील जल संपदा व जल समस्या :-

भारतातील जागतिक भूमीच्या 2.45% भूमी व 4% ताज्या पाण्याचे स्रोत आहेत. भारतात दरवर्षाला साधारणतः 4000 अब्ज घनमीटर पाऊस व हिमवर्षाव होतो. यातील 1869 अब्ज घनमीटर पाणी उपलब्ध होते. त्यामधीलही 690 अब्ज घनमीटर पाणी उपयोगात येते तर उर्वरित 1179 अब्ज घनमीटर पाणी समुद्रात वाहून जाते.⁽²⁾ 432 अब्ज घनमीटर पाणी भूजल स्वरूपात आहे. म्हणजे 1122 अब्ज घनमीटर पाणी गडीत उपलब्ध असून 104 कोटींच्या देशातील प्रत्येक व्यक्तीच्या वाटयाला 1122 घनमीटर पाणी उपलब्ध होते. या दृष्टीने पाहिल्यास भारतात पाणी मुबलक प्रमाणात दिसते.मात्र प्रत्यक्षात येथे असमान पाऊस पडतो.तो पूर्वेला 1170 मि. मि. तर पश्चिमेला सरासरी 100 मि. मि. इतका पडतो. भारतात सरासरी 91 जिल्ह्यांत दुष्काळ पडतो तर 83 जिल्ह्यांतील 4 कोटी हेक्टर जमिन

महापुरामूळे नष्ट होते. पाण्याच्या प्रमाणामूळे देशात 35 लक्ष हॅडपंप व 56 लक्ष टयुबवेल सतत जमिनीतून पाणी काढतात. दरवर्षी 1 कोटीने देशाची लोकसंख्या वाढत आहे. हीच स्थिती 2025 पर्यंत राहिली तर ती 165 कोटी लोकसंख्या होईल व पाण्याची मागणी 645 अब्ज घनमीटर वरून 1447 अब्ज घनमीटर पर्यंत जाईल.

“भारतातील द्वितीय श्रेणीच्या 401 शहरांपैकी 203 शहरांतील प्रत्येक व्यक्तीस 100 लिटर पेक्षा कमी पाणी उपलब्ध होते. राजस्थानमधील दहा शहरांमध्ये तीन दिवसांतून एकवेळ पाणी उपलब्ध होते. तर 31 शहरांना दोन दिवसांतून एक वेळ पाणी उपलब्ध होते. भारतात प्रत्येक वर्षी 10 कोटी लोकांना पाण्यामुळे पोटाचे विकार होतात व त्यामध्ये 5 लाख बालकांचा मृत्यू होतो. पाण्याच्या शुध्दतेबाबत यू. एन. ओ. च्या (U.N.O.) पाहणीनुसार 122 देशांपैकी खराब पाण्याच्या बाबतीत भारताचा क्रमांक 12 वा लागतो. देशातील पाण्याची उपलब्धता पाहण्यासाठी 180 देशांचा अभ्यास करता भारताचा 133 वा क्रमांक लागतो.”⁽³⁾

4. महाराष्ट्रातील जलसंपदा व जलसमस्या : —

महाराष्ट्र राज्यामध्ये नैऋत्य मोसमी पाऊस पडतो. त्यामूळे पर्जन्यमानाचे स्वरूप भूजल उपलब्धतेसाठी महत्त्वाचे ठरते. महाराष्ट्रातील पर्जन्यमानातील विविधता लक्षात घेता पश्चिम घाट व कोकण किनारपट्टी येथे पावसाचे प्रमाण जास्त असून मध्य महाराष्ट्रामध्ये पावसाचे अल्प प्रमाण आहे. महाराष्ट्राचे सुमारे $1/2$ क्षेत्र अवर्षण प्रवण आहे. राज्यातील भूपृष्ठ रचनेचा विचार करता 30 % भूभाग अतिवेच्छेदीत व डोंगराळ याने व्यापलेला आहे. या क्षेत्रात अधिक प्रमाणात पाणी वाहून जाते. त्यामूळे तेथे भूजलाचे उपलब्धता कमी आहे. तर सुमारे 40 % भूभाग पठारी असून येथे भूगर्भात पाणी मुरण्याचे प्रमाण मध्यम असून उर्वरीत 30 % भूभाग नदीखोऱ्याचा सपाट असून येथे भूजल उपलब्धता चांगली आहे. महाराष्ट्रातील उपलब्ध जलसंपत्ती सिंचन आयोगाच्या दृष्टीने अनुज्ञेय जलसंपत्ती खोरे निहाय खालील तक्त्यामध्ये दर्शवली आहे.

2.3 नदी खोरे निहाय जलसंपत्ती

क्र	नदीखोरे	महाराष्ट्रातील भौगोलिक क्षेत्र (चौ.कि. मी.)	75% विश्वासार्ह जलसंपत्ती (अ.घ.फू)	वापरण्यास अनुज्ञेय जलसंपत्ती (अ.घ.फू)	अनुज्ञेय जल संपत्ती टक्केवारी
1	प.वाहिनी नदया	30,394	1796	730	27.82
2	तापी	51,254	248	200	7.62
3	नर्मदा	1,659	11	11	0.42
4	कृष्णा	70,114	958	594	12.64
5	गोदावरी	1,54,342	1336	1098	41.50
एकूण महाराष्ट्र		3,07,762	4349	2624	100.00

(अ.घ.फू.) अब्ज घन फूट

संदर्भ : महाराष्ट्रराज्य भौगोलिक क्षेत्र व जलसंपत्ती, 'जलाशय' लेखक-राघवेद्र कूलकर्णी, पृ. क्र. 557

पहिल्या पंचवार्षिक योजनेच्या काळात साध्या विहिरीच्या माध्यमातून पाणीपुरवठा करण्यात आला. दुसऱ्या पंचवार्षिक योजनेच्या काळात काही गावे व शहरे यांना नळाद्वारे पाणी पुरविण्यात आले. तिसऱ्या, चौथ्या आणि पाचव्या योजना काळात साध्या विहिरींबरोबर विंधण विहिरी मोठ्या प्रमाणात घेण्यात आल्या. सहाव्या योजनेच्या काळात पाणी पुरवठ्यावर दोन हजार कोटी रु. खर्च झाले. त्याचा फायदा 25242 गावांना झाला नवव्या योजनेच्या सुरुवातीस राज्यातील एकूण 86 हजार 861 गावे व वाडयांपैकी 34 हजार 839 गावे व वस्त्यांची समस्या कायम होती. दहाव्या पंचवार्षिक योजनेमध्ये नियोजन मंडळाच्या टिप्पणानुसार 86 हजार 681 गावे व वस्त्यांना 80 हजार साध्या विहिरी, 2 लाख 10 हजार हातपंपाच्या विंधन विहिरी, 14,500 वीज पंपाच्या विहिरी व 10,500 नळ पाणी पुरवठा योजनेद्वारा पाणी पुरविले गेले. ⁽⁴⁾

5. पिण्याचा पाण्यातील शासनाचा सहभाग, खर्च व योजना :-

“स्वातंत्र्य प्राप्तीनंतर, म्हणजेच 1960 पर्यंत ग्रामीण भागात पिण्याच्या पाण्यासाठी शासनाचा सहभाग अगदी कमी होता. तो सुध्दा साधी विहिर, रहाट, खिराडा अशा साध्या उपाययोजनापुरता आणि ‘एक गांव – एक पाणवठा’ या योजनेपुरता मर्यादीत होता.⁽⁵⁾ 1960 नंतर शासनाचे पुरवठा आधारीत कार्यक्रम सुरु झाले. महाराष्ट्र राज्यात 1995 मध्ये पाणी पुरवठा व स्वच्छता विभाग हे स्वतंत्र खाते निर्माण करण्यात आले. पाणी पुरवठा मंडळाचे स्वरूप बदलून “महाराष्ट्र जीवन प्राधिकरण” स्थापन करण्यात आले. हे प्राधिकरण, जिल्हा परिषदा व भूजल सर्वेक्षण विकास यंत्रणा यांच्यावर शहरी व ग्रामीण पाणी व्यवस्थेची जबाबदारी सोपवण्यात आली. महाराष्ट्रात 35 मोठे, 150 मध्यम व 1500 लघुसिंचन प्रकल्पांची उभारणी झालेली आहे.

महाराष्ट्र शासनाने पिण्याच्या पाण्याची सोय करण्यास मागील 10 वर्षातील उध्दीष्टये, साध्य व केलेला खर्च याची माहिती पुढील तक्त्यावरून दिसून येते.

तक्ता 2.4 शासनाचा दहा वर्षातील पिण्याच्या पाण्यावरील खर्च

क्र.	वर्ष	उध्दिष्ट	साध्य	खर्च
1.	1995-1996	6,000	6,273	23238.38
2.	1996-1997	6,000	6,798	30303.09
3.	1997-1998	5,607	6,491	41466.96
4.	1998-1999	10,000	10,348	67535.87
5.	1999-2000	1,000	4,690	99931.87
6.	2000-2001	8,644	5,608	65882.71
7.	2001-2002	3,000	3,604	32939.11
8.	2002-2003	12,810	1,442	31259.76
9.	2003-2004	24,999	2,280	36272.95
10.	2004-2005	5,000	2,245	35479.11
एकूण :		87,060	49,779	464309.62

संदर्भ: C:/Documents and Settings/ Administrator/Desktop/note.doc

(रु. लाखत)

पाणी पुरवठा व स्वच्छता विभाग- महाराष्ट्र शासन,

“महाराष्ट्र शासनाने ग्रामीण पाणी पुरवठा योजनेसाठी आजवर रु. 16,600 कोटी खर्च केले आहेत. सध्या रु. 1,250 कोटीची कामे सुरु आहेत. ग्रामीण स्वच्छता योजनांसाठी

आजवर रु. 556 कोटी खर्च करण्यात आले. अशा प्रकारे आजपर्यंत भरपूर खर्च करून योजना निर्माण केल्या. राज्यातील 28,500 ग्रामपंचायतीमध्ये 3.60 लाख योजना म्हणजेच सरासरी 33 कुटूंबांमागे एक योजना व एक ग्रामपंचायतीमागे 12 योजना राबवण्यात आल्या. त्याचप्रमाणे केवळ 3 वर्षात 16.61 लाख शौचालये बांधली. 30,000 कि. मी. गटार बांधकाम व राज्यात केवळ पिण्याच्या पाण्यासाठी खोदलेल्या विंघन विहिरींची एकूण लांबी 20,000 कि. मी. हेच आजवरचे साध्य ⁽⁶⁾

सामान्य माणसाला पिण्याच्या पाण्याचा एक घोट त्याच्यापर्यंत पोहोचवण्यास शासनाचे किती लोक प्रयत्नशील आहेत हे खालील तक्त्यावरून दिसून येते.

2.5 सामान्य माणसाला पिण्याचे पाणी पुरवण्यास असणारी यंत्रणा

अ. क्र.	यंत्रणा	कर्मचारी	खर्च
1.	मंत्रालय(पा. पु. व स्व. विभाग)	180	रु. 3 कोटी
2.	महाराष्ट्र जीवन प्राधीकरण	12,000	रु. 80 कोटी
3.	भूजल सर्वेक्षण व विकास यंत्रणा	1,600	रु. 15 कोटी
4.	जिल्हा परिषद	3,700	रु. 55 कोटी
एकूण :		17,480	रु.153 कोटी

संदर्भ : जलस्वराज्य माहिती पुस्तिका- पाणी पुरवठा व स्वच्छता विभाग- महाराष्ट्र शासन, पृ. क्र. 3

एवढे करूनही राज्यातील ग्रामीण जनतेचा पाणी पुरवठा व स्वच्छतचा प्रश्न सुटलेला नाही. राज्यातील 28,500 ग्रामपंचायतीमधील 86,681 मनुष्य वस्त्यांपैकी 25,000 वस्त्यांना पुरेसे पाणी म्हणजे 40 लि. (प्रति दिन प्रति दिन व्यक्ती) मिळत नाही सरासरी 20,000 वस्त्यांना दरसाल पाणी टंचाईची झळ (20 लि. प्रति दिन प्रति दिन व्यक्ती)पोहोचते. दरवर्षी सरासरी 5500 वस्त्यांना टॅकरने पाणी पुरवठा होतो. दरवर्षी होणाऱ्या या टंचाईच्या तात्पुरत्या उपाययोजनांवर सरासरी 100 कोटी इतका खर्च होतो. वरील निर्मित संपत्ती व

साधनसामुग्रीच्या देखभालीस दरवर्षी किमान रु. 800 कोटी इतका खर्च आवश्यक मानण्यात येतो. त्यापैकी देखभाल व दुरुस्तीसाठी सरकारी मदत रु. 200 कोटी मिळते. पाणीपट्टी आकारणी रु. 200 कोटी इतकी होते तर वसुली केवळ रु. 120 कोटी होते. बाकी पैसा उपलब्ध होत नाही. म्हणजे "राज्यातील 5.57 कोटी ग्रामीण जनता दररोज 40 लि. शुध्द पाणी मिळविण्यास केवळ 6 पैसे देते, 5 जणांचे एक कुटूंब 200 लि. पाण्यासाठी केवळ 6 पैसे देते, म्हणजे 1 लि. ला 0.15 पैसे सरकारला दिले जातात."⁽⁷⁾

6. योजना अपयशाची कारणे :-

महाराष्ट्र राज्यात 1960 नंतर राबवण्यात आलेल्या पुरवठा आधारीत कार्यक्रमांमध्ये पाण्यापेक्षा भव्य-दिव्य अशा विज्ञान-तंत्रज्ञानावर भर देण्यात आला. त्यामुळे मिळेल तेथून पाणी उपसा किंवा दूरवरून ओढून आणा. हा उपक्रम राबवण्यात आला. यामागे "जेवढी मोठी योजना - तेवढा जास्त खर्च, तेवढी लोकांची जास्त सेवा "अशी भावनात्मक स्पर्धा सुरु झाली. या स्पर्धेत सर्वांनीच भाग घेतला मग ते पाणी देणारे शासन, प्रशासन, तंत्रज्ञ, राजकीय नेते, स्थानिक नेतृत्व असोत की, ज्यांना पाणी द्यावयाचे ते ग्रामस्थ, ग्रामस्तरीय यंत्रणा असोत. यामध्ये मुख्यत्वाने ज्या जनतेसाठी पाणी द्यावयाचे त्यांच्या लोकसहभागाचा अभाव असल्याने," योजना शासनाची, आमची नाही "⁽⁸⁾ अशी जनतेची भावना राहिली. या पुरवठा आधारीत योजना राबवताना योजना महत्वाची नसून पाणी महत्वाचे आहे. यासाठी पाण्याच्या आवश्यक अशा स्रोत बळकटीकरणकडे दुर्लक्ष झाले. पुनर्भरण बाजूला ठेवून पूनर्वापर डावलून प्रत्येक वेळी एक नविन योजना राबवण्यात आल्या. त्यामुळेच शासनप्रणित पुरवठा आधारीत धोरण हे " शासनाचा पुढाकार, लोकांना सेवा पुरवठा " एवढ्या पुरतेच मर्यादीत राहिले.

सर्वच बाबतीत शासनावर अवलंबून राहण्याची जनमानसात रुजलेली व रुजवलेली सवय हे सर्व अपयशाचे मूळ कारण आहे. अर्थात ही सवय लावण्यात सर्वच म्हणजे शासन व जनता प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्षपणे जबाबदार आहेत.

7. शासनाचे लोकसहभागाचे धोरण :-

27 जुलै, 2000 नंतर शासनाच्या ' पुरवठा आधारीत धोरणला बाजूला करून लोकसहभागावर आधारीत कार्यक्रम आखण्यात यावेत असे धोरण ठरविण्यात आले. यानुसार गावातील लोकांचा सहभाग महत्वाचा मानण्यात आला. या नविन धोरणात ग्रामपंचायत ही केंद्र बिंदू तर ग्रामसभा केंद्रस्थानी असेल असे ठरविण्यात आले. योजना गावात अंमलात आणत असताना सुविधांची निवड, निधीचा वापर इ. सर्व गोष्टी ग्रामपंचायत वा गावाच्या मताने गावातील लोकांनीच ठरवायच्या होत्या. हे सर्व करीत असताना "सर्व ग्रामस्थांमध्ये स्वमालकीची जाणीव होण्यास लोकवर्गणीची संकल्पना उदयास आली." (9) त्यानुसार ग्रामस्थांच्या मागणीनुसार आवश्यक पाणीपुरवठा व स्वच्छता सुविधांचे नियोजन व त्याची अंमलबजावणी करायची आहे. यामध्ये शासनाचा सहभाग फक्त तांत्रिक सहाय्य पुरवणे, लोकांना निधी उपलब्ध करून देणे तसेच ग्रामस्थांनी मागीतलेले इतर सहकार्य उपलब्ध करून इ. पुरताच मर्यादित राहणार आहे. या नविन धोरणानुसार कार्यक्रमाची अंमलबजावणी करण्याचे काम ग्रामसभेमध्ये ग्रामपंचायतीने नियुक्त केलेल्या विविध समित्यांकडे सोपविण्यात आलेले आहे. म्हणूनच " लोकांचा पुढाकार, त्यात शासनाचा सहभाग " हे या नविन धोरणचे ब्रीदवाक्य ठरविण्यात आलेले आहे.

8. लोकवर्गणी :-

जुलै 2000 नंतर शासनाने स्विकारलेल्या लोकसहभागावर आधारीत कार्यक्रमातून ग्रामस्थांमध्ये स्वमालकीची जाणीव होण्यास ' लोकवर्गणीची ' संकल्पना पुढे आली. या लोकवर्गणीला ' लोकवाटा ' असेही म्हणतात. "यामध्ये गावातील सर्वांनी लोकवाटा जमा करावयाचा आहे. त्यामध्ये दरडोई दैनंदिन 40 लि. पर्यंत पाणी पुरवठा व नळ पाणी सुविधा हवी असेल तर शासनाचा 90 % खर्च आणि लोकवाटा 10 % येईल. यापैकी 5 % किमान रक्कम ही रोख भरावी लागते आणि उर्वरीत 5 % रक्कम ही श्रमदानातून फेड करता येते. कोणाला जर प्रति दिन 40 लि. पेक्षा अधिक पाणी हवे असेल

तर त्या ज्यादा पाण्याचा खर्च स्वतःलाच करावा लागणार आहे. यातही 50% रक्कम रोखीने भरणे आवश्यक आहे. व शिल्लक 50% रक्कम श्रमदानातून देता येते. यामध्ये जर कोणाला वैयक्तिक नळ जोडणीमध्ये मुख्य पाईप लाईनपासून घरापर्यंत पाणी हवे असेल तर त्याच्या जोडणीमध्ये मुख्य पाइप लाइनपासून घरापर्यंत पाणी नेण्याचा खर्च संबंधित ग्रामस्थांना करावा लागतो.⁽¹⁰⁾

स्वच्छतेच्या सुविधांमध्ये वैयक्तिक शौचालयांकरिता सर्व खर्च स्वतः करावयाचा आहे. महिलांसाठी, शाळांसाठी, सार्वजनिक शौचालये बांधावयाच्या खर्चामध्ये लोकवाटा हा 20% रक्कमेचा आहे. यापैकी 10% रक्कम ही रोख भरून उर्वरीत 10% रक्कम श्रमदानातून फेडता येते. त्याचप्रमाणे गावात गटार बांधण्यात खर्चाची विभागणी ही वरील प्रमाणे म्हणजे लोकवाटा 20% आणि 80% शासन अशीच आहे. परंतु शोषखड्डे यासाठी रोखीमध्ये ग्रामस्थांना काहीही दयावे लागणार नाही. याकरीता 50% खर्च शासन करीत असून उर्वरीत 50% खर्च ग्रामस्थांना श्रमदानातून करावयाचा आहे.

9. शासनाचे नव्या धोरणानुसार लोकसहभागावर आधारीत कार्यक्रम :-

सन 2000 पूर्वीच्या, प्रत्येक योजनेतील अपयश बघून , जुन्या पुरवठा आधारीत धोरणाला पूर्ण विराम देउन लोकसहभागावर आधारीत कार्यक्रम जुलै 2000 नंतर स्विकारणेत आले. "लोकांचा पुढाकार, त्यात शासनाचा सहभाग".⁽¹¹⁾ हे नविन धोरणाचे बीद्रवाक्य ठरवले गेले. या नव्या धोरणानुसार राज्यात सुरु झालेले कार्यक्रमांचा आढावा पुढीलप्रमाणे.-

अ. पाणीपुरवठा :-

(1) क्षेत्र सुधारणा पथदर्शी प्रकल्प -

लोकसहभाग व मागणी आधारीत पुरवठा केंद्रस्थानी ठेऊन स्थानिक स्वराज्य संस्था व लोक समित्यांच्या मार्फत पाणी पुरवठा योजना राबवावी या उद्देशाने केंद्र शासनाने 1999-2000 मध्ये क्षेत्र सुधारणा पथदर्शी प्रकल्प राबविला. यामध्ये महाराष्ट्रातील

धुळे, रायगड, अमरावती आणि नांदेड या चार जिल्हयांसह देशातील ऐकूण 67 जिल्हयांमध्ये हा प्रकल्प राबविला गेला.

(2) आपलं पाणी –

लोकसहभागावर आधारीत लोकांनी लोकांसाठी केलेला हा महाराष्ट्रातील पहिला बाहय (जर्मन) अर्थसहाय्याहीत प्रकल्प आहे. या प्रकल्पाची किंमत रु. 153 कोटी असून शाश्वत पाणी पुरवठा, स्वच्छता व आरोग्य, शिक्षण या बाबींचा यात समावेश आहे. पहिल्या टप्प्यांत पुणे, अहमदनगर आणि औरंगाबाद जिल्हयातील प्रत्येकी 25 गावे याप्रमाणे 75 गावांची निवड करण्यात आली आहे. या गावांतील कमी अधिक प्रमाणत कामे पूर्ण झाली असून हा प्रकल्प अंमलबजावणी स्तरावर आहे.

(3) स्वजलधारा प्रकल्प –

25 डिसेंबर 2002 पासून हा प्रकल्प अंमलात आणला गेला. यामध्ये 40 लि. पेक्षा कमी पाणी पुरवठा, दूषित-अशुध्द पाणी पुरवठा, 1.6 कि. मी. पेक्षा जास्त अंतरावर पाणी उपलब्ध असणाऱ्या जिल्हयांतील गावांची व वस्ती यांची निवड करण्यात येते. ग्रामपंचायतीकडून या योजनेसाठी राज्यातून सुमारे 3000 प्रस्ताव प्राप्त झाले होते. त्यातील पहिल्या टप्प्यांत 782 प्रस्तावांना मान्यता मिळाली तर दुसऱ्या टप्प्यांमध्ये 557 प्रस्तावांना मान्यता देण्यात आली आहे

ब. भूजल पातळीत वाढ करण्यास केलेल्या योजना –

(1) शिवकालीन पाणी साठवण योजना–

पाणी पुरवठा योजनांमधून सातत्यपूर्ण पाणी उपलब्ध व्हावे तसेच पावसाचे पाणी पिण्यासाठी सरळ वापरता यावे या उद्देशाने महाराष्ट्र शासनाने ही योजना 14 फेब्रुवारी 2002 रोजी सुरु केली. या योजनेसाठी आजपर्यंत रु. 96.37 कोटी एवढा निधी उपलब्ध करून दिला आहे. यातून 6548 इतक्या स्त्रोतांचे पुनर्भरण करण्यात आले आहे. यामध्ये पिण्याच्या पाण्याच्या योजनेतील सार्वजनिक स्त्रोतांमध्ये पावसाचे पाणी संकलन करून

त्याचे सरळ पुनर्भरण करता येते. अशा प्रकारच्या सर्व पारंपारीक व अपारंपारीक योजनांचा यांत समावेश आहे.

(2) पाणलोट विकास कार्यक्रम –

पाणलोट क्षेत्रात माथा ते पायऱ्या या तत्त्वानुसार पारंपारीक उपचार पध्दतीचा वापर करून पावसाचे पाणी अडवून व जिरवून पाणी साठयामध्ये वाढ केली जाते.

(3) हरियाली योजना –

या योजनेअंतर्गत औरंगाबाद जिल्हयामधील 6 व परभणी जिल्हयातील 9 गावांमध्ये एकात्मिक पाणलोट विकासाची कामे भूजल सर्वेक्षण आणि विकास यंत्रणेद्वारा राबविली गेली.

(4) महात्मा फुले जलभूमी संधारण अभियान –

राज्यातील पावसावर आधारीत कोरडवाहू शेतीची पाणलोट व जलसंवर्धन माध्यमातून जल सिंचन उपलब्धता वाढविणे. पाण्याचा योग्य वापर, पाण्याचे पुनर्भरण, पाणी वाचविणारी पीक पध्दती, जमिन धूप नियंत्रण प्रकल्प यासाठी लोक-शिक्षण करणे, राज्यातील पिण्याच्या पाण्याचे स्रोत व इतर स्रोत पारंपारिक व अपारंपारिक माध्यमातून बळकट करण्यास दि. 28 फेब्रुवारी 2002 मध्ये महाराष्ट्र राज्यात म. जोतिबा फुले जलभूमी संधारण अभियान सुरु करण्यात आले.

(5) महाराष्ट्र जलसंपत्ती नियमन प्राधिकरण स्थापन :

पाण्याचे वाढते महत्व लक्षात घेउन राज्यामध्ये जलनिती तयार करून त्यामध्ये भूजल व्यवस्थापन हा स्वतंत्र विभाग अंतर्भूत केला. यांत भूपृष्ठीय जल व भूजल यांचा एकात्मिक विकास व संयुक्त वापर हा दृष्टीकोन यामध्ये ठेवण्यात आला आहे. राज्याने जलनितीचा एक भाग म्हणून महाराष्ट्र जलसंपत्ती नियमन प्राधिकरणाची स्थापना केली असून हे प्राधिकरण जलनितीनुसार राज्यात पाण्याचे सुयोग्य, संधारण व व्यवस्थापन करण्याच्या पध्दतीचे प्रचालन व अंमलबजावणी करते.

क. स्वच्छता योजना :-

(1) संपूर्ण स्वच्छता योजना -

2001 च्या जनगणनेनुसार भारतातील ग्रामीण स्वच्छतेची व्यापकता 22% होती. ही व्यापकता वाढविण्यासाठी 1986 साली केंद्रीय ग्रामीण स्वच्छता कार्यक्रम सुरु करण्यात आला. या कार्यक्रमाची 1999 मध्ये पुनर्रचना केली आणि मागणी आधारित लोकसहभाग तत्वावर "संपूर्ण स्वच्छता अभियान" ही योजना सुरु करण्यात आली. हे अभियान 37 जिल्हयात राबविले जाते. या अभियानाची व्यापकता वाढावी याकरीता केंद्र शासनाने प्रोत्साहिनात्मक अनुदान योजना म्हणून 'निर्मल ग्राम पुरस्कारा'चा अंतर्भाव केला आहे.

(2) जलस्वराज्य प्रकल्प -

प्रत्येक गावाला, गावातील प्रत्येकाला शुध्द व पुरेसे पाणी उपलब्ध व्हावे, स्वच्छ ग्रामपरिसर, निर्मळ शरीर आणि आरोग्यदायी जीवन यासाठी विविध सुविधा उपलब्ध व्हाव्यात या उध्दशाने महाराष्ट्र शासनाने जलस्वराज्य हा प्रकल्प सन 2002 मध्ये सुरु केला आहे.

10. समारोप :-

'जल आणि जल समस्या : एक दृष्टिक्षेप ' या प्रस्तुत प्रकरणामध्ये सर्वसामान्यपणे जगातील एकूण पाणी साठा, भारतातील पाणी प्रश्न, तसेच पाणी प्रश्न सोडवण्यास शासनाने केलेला आजवरचा लाखो रुपयांचा खर्च, एवढे करुनही लोकांचा न सुटलेला पाणी प्रश्न यांचा अभ्यास या प्रकरणात केलेला आहे. सन 2000 नंतर शासनाने लोकसहभागावर आधारित कार्यक्रम सुरु केले. त्यानुसार शासनाने कोणकोणते कार्यक्रम सुरु केले यांचा आढावाही सदरच्या प्रकरणामध्ये घेतलेला आहे.

संदर्भ:

1. प्रा. सवदी, ए. बी. : दि मेगा स्टेट महाराष्ट्र, 2005
 2. लोकराज्य : जलसमस्या व उपाय –प्रा. काळे दिलीप,
मे, 2005, पृ. 9
 3. लोकराज्य : उपरोक्त ,पृ. 9
 4. C:/ Documents and Setting/Administrator/Desktop/notedoc.
 5. जलस्वराज्य माहिती पुस्तिका: पाणी पुरवठा व स्वच्छता विभाग, महाराष्ट्र शासन– पृ. 3
 6. जलस्वराज्य माहिती पुस्तिका: उपरोक्त पृ. 2
 7. उपरोक्त : पृ. 3
 8. उपरोक्त : पृ. 4
 9. उपरोक्त : पृ. 5
 10. प्रकल्प अीण यंत्रणा : पाणी पुरवठा व स्वच्छता विभाग, महाराष्ट्र शासन– पृ. 19
 11. जलस्वराज्य माहिती पुस्तिका: उपरोक्त पृ. 5
-